

Varjoisilla kaduilla, vieraissa kodeissa – mahdollisuuksia nepalilaisten katu- ja lastenkotilasten oikeuksien edistämiseksi

Enni Mikkonen: *Sosiaalityön opiskelija, Lapin yliopisto*
emikkone@ulapland.fi

Janus vol. 18 (3) 2010, 288–298

Maailmanjärjestyksen reunamilla

YK:n lapsen oikeuksien sopimus juhli 20-vuotissyntymäpäiviään marraskuussa 2009. Sopimuksen juhluvuoden jälkeen lasten oikeuksia edistäneet toimet ansaitsevat erityiskiitosta, mutta juhlien pintakiiltoa kaivertavat yhä puutteet, jotka loukkaavat lapsia ympäri maailmaa. Kansainvälinen sosiaalityö korostaa globaalia vastuuta sekä lasten kärsimyksen, nälän ja köyhyyden maailmanlaajuisista tunnistamista (ks. Healy 2008, 254). Pyrkimys ymmärtää muiden maiden ja maanosien lapsuuksia nojaa myös uuteen, lapsen subjektiivisuutta ja vahvuuksia korostavaan lapsuusnäkökulmaan (ks. Forsberg, Ritala-Koskinen & Törrönen 2006, 11).

Aasiassa sijaitseva Nepal lukeutuu YK:n inhimillisen kehityksen raportin (United Nations Development Programme 2006) mukaan kehitysmaaksi. Tämän kategorian maat ajautuvat useimmiten kansainvälisen kentän reuna-alueille, maailmanpoliittisten ja –taloudellisten päätösten ulottumattomiin. Nepalilaisen katulapsen elämä ei paikannu ainoastaan globaaliin marginaaliin, vaan kivikovat nukkumispaikat taivasalla sekä ruuan ja huolenpidon puute tuottavat erityistä haavoittuvuutta poliittisesti epävakaa maassa. Tarkennettaessa katsetta tuohon Himalajan vuoriston sävyttämään elämään, on yhteys globaaleihin makrorakenteisiin havaittavissa. Kansainvälinen media, muuttovirrat yli rajojen ja äärimmillään laajat ympäristökatastrofit yhdistävät ihmisiä ympäri maailmaa. Ylikansallisten yhtiöiden laajenemisen myötä useat päivittäiset

valinnat vaikuttavat lopulta maantieteellisesti kaukaisiin ihmisiin.

Perustan puheenvuoroni yli viisi vuotta sitten alkaneisiin kokemuksiini Nepalissa, ja niiden innoittamana kirjoittamaani pro gradu-tutkielmaan Lapin yliopiston sosiaalityön laitokselle (Mikkonen 2010). Ensimmäinen viiden kuukauden vapaaehtoistyöjakso nepalilaisessa lastenkodissa vaikutti voimakkaasti elämäni suuntaan ja valintoihin. Kohtaamani ihmiset ja mukaansa temmannut lastenkotityö on synnyttänyt verkoston, joka motivoi palaamaan maahan yhä uudelleen. Tutkimukseni perustuu osallistuvan havainnoinnin, lasten haastattelujen sekä päiväkirjojeni pohjalta rakennettuun kokonaisuuteen. Yhdistän ne kansainvälisen sosiaalityön kysymyksenasetteluun niin lasten yleismaailmallisten oikeuksien kuin lasten kärsimyksen tunnistamisen ja analysoimisen kautta. Laajennan tarkasteluani uuden lapsuusnäkökulman mukaisesti lapsen vahvuuksiin ja selviytymismahdollisuuksiin, joiden etsinnässä olen käyttänyt tukena myös syrjinnän ja sorron vastaisen sosiaalityön periaatteita. Näistä tarkastelukulmista olen kiteyttänyt kaksi tutkielmaani ohjaavaa pääkysymystä: Miten YK:n Lapsen oikeuksien sopimus toteutuu nepalilaisten katu- ja lastenkotilasten elämässä? Mitä mahdollisuuksia ja vahvuuksia näiden lasten elämässä on?

Havaintoni, kokemukseni ja tulkintani ovat konkretisoineet minulle maailmanjärjestyksen epätasapainoa ja osoittaneet sen purkamisen tarpeellisuuden niin rakenteellisella kuin yksilölliselläkin tasolla. Pyrin tuomaan puheenvuo-

rollani esiin palan mikrotasoa, moninkertaisessa marginaalissa elävien neljän katupojan ja neljän lastenkodissa asuvan lapsen arkea. Tarkastelen myös kansainvälisten ja yhteiskunnallisten makrorakenteiden vaikutuksia näissä arjen tilanteissa. Tavoitteeni on herättää ajatuksia globaalista vastuusta ja sosiaalityön mahdollisuuksista ruohonjuuritasolla myös syrjäiseksi ajattelussa kontekstissa.

Matkoista tutkielmaksi

Kun astuin sateesta liukkaat kiviportaavat alas ränsistyneen lastenkodin sisäosiin, lauma kiljuvia ja kylmäsormisia lapsia esitti riipaisevat tervetuloitovotuksensa ulkomaalaiselle. "Miss"-huudot 26 lapsen suusta esittelivät tulevan kutsumanimeni, anoen kosketusta, halusta ja kädestä tarttumista. Paljaat varpaat olivat kohmeiset kivilattiaa vasten. Nenääni kantautui viemäriin pistävä haju, ja vaatteeni saivat osansa lasten valuvista nenistä sekä hiuksissa elävistä täistä. Lasten arkea sävyttävät öisin huoneissa vaeltelevat rotat, päivittäin kahdesti syötävä riisi- ja linssikeittoannos, jääkylmä suihku ja kova sänky. (Päiväkirja, ensimmäinen matka 25.1.2005.) (Mikkonen 2010, 15.)

Tutkielmani empiirinen aineisto koostuu viidestä Nepalilaisesta matkasta vuosien 2005 ja -09 välillä. Eläminen yhteensä 16 kuukauden ajan hindulaisuuden värittämässä, kollektiiviseen ihmiskäsitykseen nojaavassa kulttuurissa on ajanut minut kyseenalaistamaan useita oppimiani ajattelutapoja ja pysähtymään uudella tavalla eettisten kysymysten ääreen. Matkojeni päätarkoitus ei ollut kerätä aineistoa tutkielmaan, vaan asetuin paikalliseen lastenkotiin osaksi lasten ja työnteekijöiden arkea motiivinani kokea jotain uutta ja osallistua omalta osaltani oikeudenmukaisuuden edistämiseen. Sukelsin uudenlaiseen ja aluksi jopa shokeeraavaan arkeen, ja koin tarvetta tallettaa kokemaani ja näkemääni päiväkirjoihin.

Pro gradu -tutkielmaa työstäessäni luin päiväkirjojani uudelleen, ja huomasin niiden toimivan etnografiseen tutkimukseen liittyvän kenttäpäiväkirjan tavoin tutkimusaineistona.

Tutkimukseni paikantuessa kulttuurisesti ja maantieteellisesti kauas omasta taustastani perehtyminen antropologiaan ja etnografiaan on ollut lähes välttämätöntä. Satu Ranta-Tyrkkö (2005, 226–227) kuvaa antropologian luonnetta niin, että se paikantuu usein taloudellisesti ja poliittisesti marginalisoituihin paikkoihin, ihmisiin ja kertomuksiin. George Marcus ja Michael Fischer (1999, 1) nostavat esiin antropologian uudenlaisen luonteen: se ei ole enää löytöretkeilyä ennennäkemättömiin maihin, vaan yhtenäisen nykyisistä tehtävistä nähdään kulttuurien moninaisuuden säilyttäminen länsimaisuuden dominoinnin alla. Nepalilainen kulttuuri on värikkydessään vahva, mutta länsimaisuuden vaikutukset näkyvät jo ja tukahduttavat osittain perinteitä ja paikallisuutta. Olen pyrkinyt lähestymään nepalilaista kontekstia ennakkoluulottomasti niin, etteivät länsimaiset näkökulmani peittäisi alleen hienojakoisia kulttuurisia piirteitä. Toisaalta vien juuri länsimaissa kehitettyjä lasten oikeuksia sekä syrjinnän ja sorron vastaisen sosiaalityön ideoita kentälle, jossa oikeuskäsityksiä ohjaavat yhä vahvasti uskonnolliset ja kulttuuriset tekijät. Näen oikeudenmukaisuuden edistämisen kuitenkin vahvempina motiivina kuin kulttuurisen moninaisuuden säilyttämisen tilanteissa, joissa lasten oikeuksien loukkauksia selitetään kulttuurisilla tekijöillä.

Ranta-Tyrkkön (2005, 226–227) mukaan etnografia on laadullinen tutkimusmenetelmä, joka antaa mahdollisuuden lähestyä muutakin kuin tekstuaalista ja sanoitettavaa tapaa olla. Kuten Johanna Latvala (2005, 247) toteaa, kannan aina mukanani oman kulttuurini ja taustani elementtejä sekä tuotan tietoa omista lähtökohdistani, mikä ehkä korostuu toimiessani tutkijana vierassa kulttuurissa. Olen joutunut pohtimaan, onko minun mahdollista välittää aidosti nepa-

lilaisten lasten tuottamaa tietoa, vai "luonko" uudelleen tutkittavan ryhmän omien intressieni mukaisesti vahvistaen heidän "toiseuttaan" (ks. myös Siikala 1997, 20–25). Jukka Siikalan (mt, 29) tulkitsemana antropologi Bronislaw Malinowski on kehottanut tutkijoita laskeutumaan "siirtomaavirkamiehen hallintorakennuksen verannalta" ja elämään paikallisten keskuudessa. Vaikka länsimaisuuteni saattaa tuottaa asetelman, jossa tarkastelen nepalilaisuutta yläpuolelta, näen nuoren ikäni ja naiseuteni jollain tapaa luonnollisina asetelman purkajina. Ulkomaalaisuuteni herätti paikallisissa erityistä kunnioitusta, mutta valkoiset keski-ikäni ylittäneet miehet näyttivät silti olevan arvoasteikon kärjessä. Etäisyyttä ja valta-asetelmaa purkaa myös se, että "laskeuduin kiviportaata" suoraan lasten arkeen nukkuen kovalla sängyllä, syöden samaa riisiä ja linssekeittoa, palellen samaa talvista kylmyyttä tiiliseinien rakojen päästäessä tuulen huoneisiin. Luottohenkilöikseni sekä läheisiksi ystävikseni muodostuneet paikalliset ihmiset edesauttoivat osaltaan laskeutumista länsimaisuuden "verannalta" syventämällä havaintojani analyyseillä, tarinoilla ja kyseenalaistuksilla.

Johanna Latvala (2005, 254–256) kirjoittaa, että antropologisessa tutkimuksessa on aina kyse rajan ylityksestä. Ihmisiä ei voi jakaa "meihin länsimaalaisiin" ja "muihin". Roolit menevät ristiin ja limittäin; länsimaalaisen tutkijan paikka on myös vahvasti oppijan paikka. Toisin kuin Latvalan (mt.) tutkimuksessa, jossa korkeastikin koulutetut kenialaisnaiset esittivät teoreettisia ja metodologisia kysymyksiä, minun tutkielmassani lapset kyseenalaistivat joitakin käsityksiäni spontaaneilla ja viattomilla ihmettelyillään. Joskus lapsen toiminta tai hiljaisuus pysäytti pohtimaan asioita uudesta näkökulmasta.

Marja-Liisa Swanz (2005, 278–296) kuvailee 1970-luvulla Tansaniassa toteutettua tutkimusprojektia, missä suomalaiset tutkijat käyttivät osallistavaa lähestymistapaa. Siinä tutkijat eivät olleet vain ulkopuolisia havainnoijia ja tutkitta-

vat informantteja, vaan heidän välisensä vuorovaikutus nousi keskeiseen asemaan. Tärkeäksi elementiksi muotoutui jakaminen ja tutkimuskohteiden osallisuus tutkimuksen kulkuun (mt, 280). Tutkielmani lapset eivät varsinaisesti osallistuneet tutkimusprosessiin, mutta arjen jakaminen ja päivittäinen vuorovaikutus syvensi havaintojani vaikuttaen tutkimuksen sisältöihin. En ollut vain ulkomaalainen tutkija tai havainnoija, vaan enemmänkin "isosisko". Vaikka lapset tiesivät tutkielman teostani, vain haastattelutilanteet nostivat tutkijuuden ohi vapaaehtoistyöntekijyyteni.

Pyrkimys seurata uuden lapsuuskäsityksen näkemystä lapsen aktiivisuudesta ja subjektiivisuudesta (ks. Forsberg, Ritala-Koskinen & Törrönen 2006, 11) johtaa väistämättä siihen, että minun on täytyntä selvittää myös lasten omia ajatuksia elämästään kadulla tai lastenkodissa. Tammi- ja helmikuussa 2008 haastattelin tulkin välityksellä neljää katupoikaa ja neljää lastenkodissa asuvaa lasta. Haastatteluni on tehty etnografisen kenttätöyhteydessä minulle alun perin spesifissä ympäristössä. Näin ne jäivät osittain etnografisen ja teemahaastattelun välimaastoon: etnografisessa haastattelussa kysymykset rakentuvat kontekstissaan ja vaihtelevat tutkimuksen kulun myötä (Tolonen & Palmu 2007, 92), kun taas minä lähestyin haastateltaviani pääasiassa YK:n Lapsen oikeuksien sopimuksesta muodostamiini teemojen (identiteetti ja omanarvontunto, koti, vanhemmat ja huoltajat, terveys ja ravinto, turvallisuus ja vapaus, koulu ja vapaa-aika) pohjalta. Charlotte Aull Davies (1999, 94) kirjoittaa etnografisen haastattelun sietävän kuitenkin tietynasteista teemoittelua vapaamuotoisuudeltaan huolimatta. Haastattelujeni etnografisuutta tukee pyrkimykseni rohkaista lapsia myös vapaaseen keskusteluun teemojen ohella (ks. esim. Tolonen & Palmu 2007, 100). Näin ilmenevistä aiheista, kuten lasten suosikkinäyttelijöiden ominaisuuksista tai hindulaisen juhlan viettämisestä, syntyi usein siltoja tutkimuskysymysteni kannalta relevantteihin aiheisiin.

Uudessa lapsuuskäsityksessä on tärkeää, että lapset saavat tilaa ilmaista itseään kohtaamisissaan aikuisten kanssa. Siinä lapsi nostetaan vertaiseksi ylhäältä päin lähestymisen sijaan. (Forsberg, Ritala-Koskinen & Törrönen 2006, 15–16.) Tämän toteuttaminen haastatteluissani oli erittäin haasteellista. Suomalaisen yliopisto-opiskelijan ja nepalilaisen katupojan tasavertaiseen kohtaamiseen pyrkiminen ja luottamuksen voittaminen vaatii aikaa ja heittäytymistä. Kohtaamisia tarvittiin useita, ennen kuin pojat pääsivät hihastani irti ja uskoivat, etten ole vain tavallinen rahaa lahjoittava turisti. Myös Mary John (2003, 181) toteaa, että erityisesti lasten kohdalla tutkijan on hyvä rakentaa luottamusta ajan kanssa. Pidän merkittävänä voittona tapausta, kun eräs katupoika paljasti suuren salaisuutensa empatiaa herättävästä, verisestä otsasiteestään. Hän vaati minua olemaan kertomatta turisteille, että oli kastanut siteen sian vereen saadakseen enemmän kolikoita.

Olen peilannut haastattelujani sekä YK:n Lapsen oikeuksien sopimuksen että syrjinnän ja sarron vastaisen sosiaalityön vahvuuksia korostaviin teemoihin. Näin analyysissäni on teorialähtöisen teemoittelun piirteitä. Amanda Coffey (1999, 138) kyseenalaistaa yhden "oikean" analyysimetodin valitsemisen tarpeellisuuden. Hänen mukaansa etnografisen analyysin mukaista kekseliästä, luovaa ja refleksiivistä tapaa on vaikea luokitella, kuvailla tai opettaa. Näihin Coffeyn näkemyksiin nojaten olen rakentanut niin havainnointi- kuin haastatteluaineiston ja kirjallisuuden vuoropuhelua ottaen huomioon aineiston kontekstisidonnaisuuden ja vallitsevat sosiaaliset rakenteet. Kontekstin avaamiseksi paikannan seuraavaksi tutkielmani lasten erityispiirteisiä taustoja.

Kadulle ja lastenkoteihin

Usein mielikuva hyljätyistä tai orvoista katu- ja lastenkotilapsista jää todellisuutta suppeammaksi. Haastatteleman lapset ovat päätyneet vuoristoteiden ja -polkujen takaa pääkaupunkiin, Katmanduun, moninaisten taustatekijöiden vaikutuksesta. Krishna K.Thapan ja Jean-Cristophe Ryckmansin (2008, 15) tutkimuksen osoittamalla tavalla *maaseutukyliin sosioekonomiset olosuhteet, maan poliittinen epävakaus, kaupungin houkuttelevuus sekä perheväkivalta* ovat vaikuttaneet myös tutkimieni lasten elämäntilanteisiin. Kuudella kahdeksasta lapsesta oli haastatteluhetkellä joko yksi tai molemmat vanhemmat elossa. Vanhempien kasvatusvastuun kantamista vaikeuttavat köyhyys ja sen seuraukset, sosiaaliset hierarkiat, kuten kasti- ja sukupuolijärjestelmät sekä perherakenteiden muutokset, kuten avioerot ja niihin liittyvät asenteet (ks. myös Hautaniemi 1999, 15). Poliittisen epävakauden seurauksena yhden haastatteleman lapsen isä on kuollut vuonna 2006 päättyneessä sisällissodassa taistelleiden maolaisten luoteihin.

Kaupungin houkuttelevuus liittyy Nepaliinkin ulottuvaan teollistumiseen ja kaupungistumiseen. Taloudellinen globalisaatio kaventaa syrjäisten ja köyhien alueiden ihmisten mahdollisuuksia vaikuttaa omaan elämäänsä (ks. esim. Sunnari 2004, 198). Kun ylikansalliset yhtiöt määrittävät yhä enenevässä määrin myös politiikkaa, jää paikallisten, erityisesti köyhimpien ihmisten omaa elämää koskeva asiantuntijuus markkinoiden intressien jalkoihin (ks. Kortten 1997, 39). Coca-Cola -logo, Bollywood-tähtien ihailijakuvat sekä länsimaiden romantisoiminen sävyttävät vieraillemiäni agraariyhteisöjä tiukkojen hinduperinteiden keskelläkin. Taloudellisiin voittoihin tähtäävä mainonta luo kuvaa helpotuksesta vaihtoehdottomalta tuntuvaan elämäntilanteeseen. Nämä lupaukset vaikuttavat osaltaan lastenkin kaupunkikaipuuseen köyhässä ja useita sosiaalisia rajoitteita sisältävässä maaseutuelämässä. Haastatteleman katupojat

ovat vaihtaneet kuokat ja hiekkapolut urbaaniin, välillä jopa keskiluokkaiseen elämäntapaan elokuvineen ja ravintoloineen.

Menestys törmää kuitenkin usein todellisuuden katukivetyksestä kotina ja kerjäämisestä toimeentulona. Katuarjen haavoittavuus kertoo pakkovalinnasta, jonka eteen lapset ovat joutuneet. Kaupungin houkuttelevuutta vahvempaan taustatekijänä vaikuttaakin perheväkivalta, joka synkentää haastattelemani lasten kertomuksia kodista ja vanhemmista. Kahden haastattelemani katupojan näkemys on, että he kokevat elämänsä kadulla turvallisemmaksi kuin kotonaan. Vaikka katuelämä näyttyy vahvasti lasten oikeuksia polkevana, näiden poikien kohdalla se voittaa kotiolot. Tämä osoittaa, että tulkinta kaupungin houkuttelevuudesta kadulle päättymisen taustatekijänä ei yksin riitä. Yksilöllisiä tarinoita ohjaavat tekijät, jotka vaikuttavat yhtäaikaaisesti ja limittäin. Sosioekonomiset olosuhteet liittyvät kaupungin houkuttelevuuteen ja väkivaltaan, poliittinen epävakaus puolestaan juontaa juurensa alun perin sosioekonomisista olosuhteista. Nämä tekijät palaavat lopulta rakenteisiin. Näin lapsen kokemana todellisuus linkittyy laajempaan kokonaisuuteen.

Loukatut oikeudet

Tutkielmani lasten oikeuksien toteutuminen on jo lähtökohtaisesti puutteellista: heillä ei ole vanhempiensa suojaa, eikä muun huoltajankaan läsnäolo ole taattua. Lisäksi he ovat kehityksensä luokitellun, poliittisesti epävakaaan valtion jäsenmättömän lastensuojelun armoilla. Vaikka näiden lasten oikeuksia loukkaavat monet tekijät, luovat kansainväliset aktiviteetit ja sopimukset mahdollisuuksia heidän asemansa vahvistamiselle. Globalisaatio ei ole ainoastaan markkinoiden esiinmarssia syrjäisimmissäkin vuoristokylissä, vaan se lisää myös maailmanlaajuisen vastuun tunnustamista ja luo pohjaa lasten oikeuksien laajemmalle huomioimiselle.

Yhdeksi maailman allekirjoitetuimmaksi ihmisoikeusvälineeksi muodostunut YK:n Lapsen oikeuksien sopimus koskee myös tutkielmani lapsia, kun Nepal ratifioi sen vuonna 1990 (Garujel 2007, 7). Oli katu- tai lastenkotiarki mitä tahansa, sopimus taustoittaa lasten elämää ja siihen vetoaminen on perusteltua heidän oikeuksien puolustamisessa. Peilattessani haastattelemani sopimuksen teemoihin kiinnitin huomioni toistuvaan epäkohtaan: viisi kahdeksasta lapsesta kertoo paenneensa jotain. Se "jokin" ilmenee suoraksi tai välilliseksi väkivallaksi, köyhyudeksi tai vaihtoehdottomuudeksi. Yksi lapsista kuvaili paenneensa väkivaltaista kolmannen sektorin työntekijää kadulle, kadulla puolestaan "jengitappelu" ja poliisia. Oikeuksien tarkastelu saa problemaattisen lähtökohdan, kun loukkaavien olojen muuttaminen perustuu tai on perustunut lapsen pakenemiseen.

Sopimus painottaa lasta yksilönä, mikä nostaa lapsen turvallisuuden perheen eheyden edelle (ks. Yleissopimus lasten oikeuksista 1989). Kun haastattelemani lapsen kertoman mukaan isä on sitonut jalat ja kädet köydellä tai äiti tappanut pikkusiskon, hänen oikeuksiaan väkivallattomuuteen ja ruumiilliseen koskemattomuuteen (19 artikla [mt.]) sekä vaatimusta vanhempien ja huoltajien toimissa näkyvästä lasten ensisijaisuudesta (18 artikla [mt.]) on rikottu. Kotiolojen väkivallasta vapautuminen synnyttää lisäksi uusia oikeusloukkausten muotoja, kuten sosiaalisen leimaantumisen hyljättynä, kerjäävänä ja varastelevana katulapsena. Tutkielmani lastenkoditkaan eivät takaa lapsen oikeutta *identiteettiin ja omanarvontuntoon* (8 & 27 artikla [mt.]), vaan ne vahvistavat lasten orpoutta ja toisarvoisuutta tiukan instituutiomaisella ilmapiirillään ja haavoittavilla kasvatustavoillaan.

Haastattelemani lapset kuvaavat arjessaan vaikeita aikuisia lähinnä kontrollin, välinpitämättömyyden ja äärimmillään väkivallan kautta. Lapsen oikeuksien sopimuksen artikla 20 (mt.) velvoittaa sopimusvaltiot *vailla vanhempia elävän*

lapsen erityiseen suojeluun ja tukeen, mutta tämä jää tutkielmani lasten kohdalla vain idealismiksi. Lastenkotien seinien sisään kätkeyty kurittaminen haavoittaa lapsia siinä missä katuelämän hierarkian määrittäjänä käytetty väkivaltakin. Sopimuksen peräänkuuluttamat *turvallisuus ja vapaus* (12, 19, 20 & 26 artikla [mt.]) tukahtuvat suoran ja välillisen väkivallan alle. Uhriuden lisäksi osa katupojista on väkivallan tekijöitä heidän omaksuessaan katujen selviytymiskeinoja.

Hengissä säilymisen edellytyksenä on tavallista, että katulapset ajautuvat huumeiden, rikollisuuden, kerjäämisen ja huonoissa oloissa työskentelyn maailmaan (le Roux & Smith 1998). Nämä tekijät haavoittavat Lapsen oikeuksien sopimuksessa vaalittua lasten fyysistä ja psyykkistä hyvinvointia. Lisäksi lasten oikeudet *riittävään terveyteen ja ravintoon* (24, 27 & 33 artikla [Yleissopimus lasten oikeuksista 1989]) jäävät toteutumatta, kun kerjätty ja jätteistä kerätty ruokavalio ei takaa riittävästä ravinnonsaantia. Myös lastenkotien kaksi kertaa päivässä tarjottu riisi- ja linssekeittoannos jää kauas esimerkiksi suomalaisissa kouluissa opetetusta ravintoymyrästä.

Tutkielmani lasten marginaaliasema ja sosiaalinen leima haalenee hieman tarkastellessa heidän oikeuksiaan *koulunkäyntiin ja vapaa-aikaan* (28 & 31 artikla [mt.]). Eri kampanjoiden vaikutus näkyy lasten koulutuksen kehityksessä. Nykyisen arvion mukaan 93 prosenttia Nepalilapsista aloittaa peruskoulun (Suomen suurlähetystö, Katmandu 2010). Haastattelemani lastenkotilapset käyvät koulua valtavirran tavoin kuutena päivänä viikossa. Katulapset puolestaan kertovat tietävänsä koulunkäynnin mahdollisuudesta, mutta jättäytyneensä sen ulkopuolelle liian tiukkojen sääntöjen, fyysisen kurittamisen ja tylsyyden vuoksi. Se, mikä Lapsen oikeuksien sopimuksessa on määritelty oikeudeksi, ei olekaan katupoikien mielestä tavoiteltavaa. Vaikka koulu on avoin myös heille, sen tietyt käytännöt ja joustamattomuus sekä katujen kouluma elä-

mänasenne rajoittavat tämän oikeuden toteutumista.

Vapaa-aika on katupojille rajatonta. He kertovat istuvansa kottirinkiin tai vaeltavansa lähikukkuiloille ihailemaan maisemia milloin tahansa. Heidän vapautensa on kuitenkin näennäistä: kun elämästä puuttuvat kantavat rakenteet ja niiden mukanaan tuomat rutiinit, menettää vapaa-aika merkityksensä. Katupoikien vastuu hengissä säilymisestään on alituisesti läsnä. Toisaalta vapautunutta vahvistaa heidän omaehtoisuutensa, ja jalkapallon tai tanssin tuoma ilo laimentaa orpo-identiteetin ja sortavien rakenteiden haavoittavuutta. Lastenkotien pihoilla koetut hetket, kun pahvinpalanen muuttuu leikkilautaseksi tai multapaakku teekupiksi, osoittavat lasten luovuuden voiman. Oikeusloukkausten lannistavuus vähenee, kun näkee haavoittavien puitteiden lomassa eläviä hymyjä. Ne ovat tukeneet valintaani tutkia katu- ja lastenkotiarkea myös vahvuuksien ja mahdollisuuksien kautta.

Mahdollisuuksia etsimässä

Tarkasteluni kehäksinä toimivat Iso-Britanniassa alkunsa saaneen syrjinnän ja sorron vastaisen sosiaalityön ideat. Tämä suuntaus kyseenalaistaa vallitsevia normeja ja pyrkii nostamaan esiin marginaalissa elävien ihmisten toimijuutta ja aktiivisuutta. (ks. esim. Dominelli 2002, 4–5; Burke & Harrison 2002, 235.) Vaikka katulasten täytyy kerjätä ruokansa ja nukahtaa epävarmana huomisesta, on heidän elämässään myös positiivista energiaa, hetkessä elämisen mielekkyyttä. Havaintojeni mukaan nämä vahvuudet ilmenevät pääosin yksilöllisissä ja lähikontekstin tekijöissä. Kun ympäröivät olosuhteet haavoittavat lasta, hän ottaa yksilölliset arjen selviytymiskeinot käyttöön. Feminismiin ja antirasismiin pohjautuva syrjinnän ja sorron vastainen sosiaalityö pyrkii tarttumaan näissä selviytymiskeinoissa ilmeneviin vahvuksiin (Dalrymple & Burke 2006, 17). Suuntaus ei tyydy kuitenkaan ainoas-

taan tähän, vaan painottaa ongelmien todellisen poistamisen alkavan vasta rakenteisiin vaikuttamisella (mt., 19). Yksilölliset tekijät auttavat sopeutumaan tilanteeseen hetkellisesti, mutta pysyvät muutostekijät lähtevät laajemmasta kontekstista.

Tämä on konkretisoitunut minulle katmandulaisen lastenkodin lakkauttamispyrkimysten havainnoimisen ja niihin osallistumisen kautta. Ensikosketukseni nepalilaiseen lastenkotiin paljasti todellisuuden, jonka muuttamiseksi tehtävä työ tuntuu välillä loputtomalta. Kyseisen kodin johtajaa epäiltiin lasten seksuaalisesta hyväksikäytöstä, väkivallasta ja korruptiosta, ja lasten pelokkaat olemukset sekä selässä risteilevät arvet vahvistivat epäilyt tosiksi. Muutospyrkimykset alkoivat, kun juuri lukionsa päättänyt, vahvan vaikuttamishalun omaava nepalilainen nuori mies näki lasten hädän ja alkoi taistella heidän oikeuksiensa puolesta. Hän sai taakseen niin ulkomaalaisia kuin paikallisia tukijoita, mutta oikeusteitse vaadittu muutos jäi toteutumatta, kun lastenkodin johtajan lahjontaraha teki tehtäväänsä. Lisäksi vetoamukset Unicefin ja YK:n paikallisryhmiin sekä lastensuojeluviranomaisiin jäivät byrokratian ja järjestelmän epäkohtien jalkoihin.

Kun rakenteet eivät tukeneet muutospyrkimyksiä, saivat yksittäiset ruohonjuuritason toimijat aikaan kääntein kyseisen lastenkodin asukkaiden elämässä. Lasten oikeuksien puolesta taistellut mies tukijoineen perusti lapsille uuden kodin, johon vanhimmat päätyivät omaehtoisesti, osa öisen karkumatkan suojassa, osa avoimemmin. Nuorimpien kohdalla sukulaisten lupa takasi pääsyn pysyvään, kunnioittavaan ja kodinomaiseen ilmapiiriin uudessa lastenkodissa. Järjestelmän epäkohdat estivät kuitenkin oikeudenmukaisuuden täyden toteutumisen osan joutuessa jäämään virallisen huoltajansa, korruptoituneen lastenkodin johtajan, loukkausten piiriin.

Haavoittavissa olosuhteissa elävien lasten selviytymiskeinoiksi nousevat pääasiassa yksilöllisiksi vahvuuksiksi lukeutuvat *unelmat*, *ihmissuhteet* ja erilaiset *toiminnot*. Unelmat tuovat hetkeen lohdutusta ja niiden vaaliminen pitää yllä toivoa paremmasta tulevaisuudesta. Vahvuuksia korostavaa sosiaalityötä mukailen tarttumisen tilanetta parhaiten edistäviin tekijöihin luo mahdollisuuksia ongelmien vähentämiseen (ks. Rodger 2005, 180). Kahden haastattelemani lapsen unelmia kodista, jonka turvallisuutta heijastavat kuvaukset kissasta, kukista ja pihaa koristavasta pienestä temppeleistä, on helppo kannattaa. Sen sijaan katupoikien haaveet sisällissodan toisen osapuolen, köyhästä maalaisväestöstä alkunsa saaneen maalaisliikkeen johtajuudesta ovat kyseenalaisia liikkeen harjoittaman raa'an väkivallan vuoksi (ks. esim. Thapa 2005). Kuuden lapsen mainitsemat unelmat ulkomaille muuttamisesta taloudellisten intressien ajamina eivät myöskään ole ristiriidattomia yhteiskunnallisen rakenteen ja maailmanjärjestyksen muutoksen kannalta. Toisaalta vahvuuksia myötäilevän sosiaalityön idean mukaisesti näitä unelmia voisi vahvistaa esimerkiksi katupoikien koulumotivaation herättäjinä ja sitä kautta lasten oikeuksien edistäjinä.

Haastattelemani lapset puhuvat pääasiassa me-muodossa. Tulkitsen sen viittaavan joko aasialaiseen kollektiiviseen ihmiskäsitykseen (ks. esim. Baker 1998, 47) tai vahvaan ryhmäytymiseen ja vertaistuen merkitykseen. Haastateltavani ilmoittavat tärkeimmiksi ihmissuhteikseen samaa arkea elävät lapset. Puhe aikuisten tuesta jää hyvin kapeaksi. Lastenkotilapset kokevat väliaikaisesti paikalla olevat ulkomaalaiset vapaaehtoiset voimavarakseen, mutta kolmannen sektorin työntekijät ja vanhemmat jäävät puheissa pääasiassa negatiivisen diskurssin piiriin. Näin pysyviä huolenpitoon perustuvia ihmissuhteita ei lasten puheissa esiinny. Sen sijaan vertaisryhmää ylläpitävät välittäminen, jakaminen ja tukeminen osoittautuvat arkea kannatteleviksi vahvuuksiksi.

Ryhmän sisältä nousevat toiminnat, kuten jaetut pelit ja leikit vievät mukanaan ja jättävät haavoittavat tekijät hetkeksi sivuun. Lapset kuvaavat myös tiettyjä arkirutiineitaan selviytymistä edistäviksi toiminnoiksi. Kaksi katupojista kertoo temppelein portaiden suoman nukkumismahdollisuuden auttavan vaikeissa tilanteissa. Yksi lastenkotilapsista kertoo nauttivansa, kun voi opettaa työntekijää lukemaan. Elokuvista puhuminen näyttää olevan niin katu- kuin lastenkotilapsille mieleistä; suosikkinäyttelijöistä puhuminen kirkastaa katset. Radikaalimpaa toimintaa osoittaa katupoikien osallistuminen Nuorten kommunistisen liiton organisoimiin lakkoihin, mellakoihin ja mielenosoituksiin. Toiminnan kärkeistyneimpien muotojen tuomittavuudesta huolimatta osallistuminen toimintaan on osoitus yksilöiden pyrkimyksistä sosiaaliseen muutokseen, ja se sivuaa näin syrjinnän ja sarron vastaisen sosiaalityön kannattamaa aktivismia.

Jotta lasten yksilölliset vahvuudet ja hymyt eivät jättäisi todellista muutostyötä varjoonsa, on mahdollisuuksien etsimistä paikannettava myös syrjinnän ja sarron vastaisen sosiaalityön peräänkuuluttamiin yhteistyöhön, asianajoon ja aktivismiin. Nämä toiminnan muodot perustuvat pyrkimykseen, missä yksilöt yhdistävät voimansa tavoitellen rakenteiden muuttamista. Asianajon ja aktivismin vaikutus vahvistuu, kun yksilön oman elämän asiantuntijuus otetaan niiden kulmakiveksi. Näin yhteistyö on muiden rakenteisiin vaikuttavien toimintojen ydin. Se on myös välttämätöntä asianajon ja aktivismin sisältäessä yleensä kritiikkiä vallitsevaa järjestelmää kohtaan, mikä voi herättää paheksuntaa ja aiheuttaa vastakkainasetteluja. Oikeudenmukaisuutta tavoittelevan toiminnan johtaessa uhkaaviin tilanteisiin sortavat elementit eivät häviä, vaan sortoa tukeva järjestelmä uusintaa itseään.

Syrjinnän ja sarron vastaisen sosiaalityön painottama yhteistyö saa uudenlaisen merkityksen suojelevana elementtinä tapausesimerkissä korruptoituneesta lastenkodista. Yksittäiset ve-

toomukset lastenkodin lakkauttamiseksi jäivät tyhjiksi ja synnyttivät puolestaan sen johtajan vastareaktion tappouhkauksineen. Vasta yhteistyö kansainvälisen lastenoikeusjärjestön, Terre des Hommesin, kanssa herätti viranomaisten mielenkiinnon ja sai aikaan lastenkodin lakkauttamisen ja uhkauksen puuttumisen. Yhteistyö, asianajo ja aktivismi tuottivat tulosta, mutta järjestelmästä löytyi uusia kiertoteitä "lastenkotibisneksen" toteuttamiselle, ja kyseinen johtaja jatkaa nyt toimintaansa veljensä nimissä. Tällainen lannistavalta tuntuva tapahtumaketju mahdollistuu, kun lastenkotien valvonta on puutteellista (Terre des Hommes & Unicef 2008, 15–16).

Työhön lasten oikeuksia polkevan toiminnan lopettamiseksi on löydettävä uusia, kauaskantoisempia väyliä. Sosiaalityöntekijöiden kansainvälinen liitto (IFSW) on esittänyt Maailmankauppajärjestön (WTO) kokouksen yhteydessä ideansa sosiaalityöntekijöiden roolista haavoittuvimpien ja köyhimpien ihmisten äänitorvina sen sijaan, että he pureutuisivat kaupan sääntöihin tai taloudellisiin järjestelmiin itseensä (Ferguson & Lavalette 2005, 223). Tätä ajatusta tulkiten sosiaalityön aktivististen ulottuvuuksien tähtäin on rakenteissa, mutta toiminta lähtee yksilöistä ja heidän kokemustensa esiin tuomisesta. Epäoikeudenmukaisuuksia toteuttavien tahojen kritisoiminen ja syyllistäminen sellaisenaan ei yksin riitä. Nepalilaisten katu- ja lastenkotilasten oikeuksien puolustamisessa sosiaalityön rooli on lasten kokemusten esiin tuomisessa ja yhteistyössä eri tahojen kanssa, epäoikeudenmukaisuuksista kertomisessa ja sitä kautta pyrkimyksessä muuttaa sortavia rakenteita.

Lopuksi

Syrjinnän ja sarron muodot ovat moninaisia, ja ne vaikuttavat yksilöön usein lopullisen vahingollisesti. Niiden kohtaamisessa on oltava kasvokkain maailmaa vaivaavan epäoikeuden-

rukaisuuden kanssa. Oikeusloukkausten uhriksi joutunut lapsi ei ole itse valinnut kohtaloaan, vaan ulkopuoliset tekijät määrittävät pitkälti hänen olemisensa. Harva luultavasti kyseenalaistaa lasten erityisen suojelun tarpeen, mutta silti sortavat olosuhteet jatkavat olemassaoloaan. Maailma ei ole stabiili paikka, jossa ennalta määrätty rakenteet pysyisivät paikoillaan. Rakenteet ovat ihmisten muodostamia, ja siksi niihin on mahdollista vaikuttaa. Sorron vastustamisessa ei ole kyse hyväntekeväisyydestä, vaan ihmisyyteen sisältyvästä velvollisuudesta.

Maija Jäppinen (2005, 103) vetoaa jokaisen tutkimuksen puolueellisuuteen, paikallisuuteen, aikasidonnaisuuteen sekä historialliseen spesifiteettiin. En voi itsekään vetää johtopäätöksiä kaikkien katu- ja lastenkotilasten oikeuksien toteutumisesta, mutta voin esittää argumenttini, tulkintani ja haastattelemieni lasten näkemykset yhtenä osana näitä ilmiöitä. Ne linkittyvät osaksi laajempaa kokonaisuutta niin maailmanjärjestyksen, lasten oikeuksien, sosiaalityön kuin yksilöllisten vahvuksien muodostamassa kentässä. Katmandun katujen ja lastenkotien lapset ovat kohdanneet väkivaltaa, elävät taloudellisesti köyhissä olosuhteissa sekä maailmanjärjestyksen marginaalissa. Heidän kokemustensa tarkastelu tutkimuksen avulla on osa syrjinnän ja sorron vastaisen sosiaalityön ideaa erilaisuuden esiinnostamisesta uusliberalistisen, talouseliitille painottuvan vallanjaon haastamiseksi. Lasten elämässä vallitsevien globaalien ja lokaalien ulottuvuuksien yhtäaikainen vaikutus on merkittävää tunnistaa. Se, mitä tapahtuu kansainvälisellä kentällä, vaikuttaa usein juuri yksittäisissä yhteisöissä. Samoin paikallisten päätösten ja toimintojen seuraukset muodostavat yhdessä muiden tekijöiden kanssa laajemman kokonaisuuden. Näin kahdeksan nepalilaisen katu- ja lastenkotilapsen kokemukset kietoutuvat osaksi laajempaa, maailmanlaajuista kertomusta.

Lasten arjessa elävät vahvuudet luovat toivoa, johon on tartuttava heidän oikeuksiensa edistä-

misessä. Lasten unelmat, ihmissuhteet ja toiminta sekä rakenteiden muuttamiseen pyrkivät yhteistyö, aktivismi ja asianajo ovat tekijöitä, jotka mahdollistavat tämän toteutumisen kehyksinään YK:n Lapsen oikeuksien sopimuksen teemat. Korruptoituneen ja monikerroksisten ongelmien kanssa painivan yhteiskunnan puitteissa toimiessa on välttämätöntä löytää konkreettisia välineitä, joiden avulla lasten asemaa parannetaan. Tutkimus voi toimia äänitorven tavoin lasten sanomisten esiin tuomisessa. Kun paikallinen yhteistyökumppani ja läheinen ystäväni kutsuttiin uutta perustuslakia säättävään kokoukseen lasten oikeuksien asiantuntijana, on tutkielmani lapsilla ja heidän kokemuksillaan mahdollisuuksia saada näkyvyyttä. Näin myös tutkimusprosessin aikana tekemäni moninaisiin tunteisiin, oivalluksiin, epäonnistumisiin ja vastustuksiin pohjautuvat tulokset voivat saada ainakin jonkinlaisen konkreettisen kosketuspinnan. Mahdollisuuksien löytäminen on helpottavaa ja kannustaa jatkamaan kuoppaisella, mutta antoisalla tiellä kohti lasten oikeuksien laajempaa toteutumista. Välillä työn loputtomuuden tunteen kanssa painiessa on voimaannuttavaa pysähtyä erään haastatteleman katupojan näkemys pelon voittamisesta:

"Miksi meidän pitäisi pelätä? Jos on pimeää, me sytytämme kynttilän."

Kirjallisuus

Baker, Rachael (1998) *Runaway Street Children in Nepal: Social Competence Away from Home*. Teoksessa Iain Hutchby & Jo Moran-Ellis (toim.) *Children and Social Competence*. London: The Falmer Press, 46–63.

Burke, Beverley & Harrison, Philomena (2002) *Anti-oppressive Practice*. Teoksessa Robert Adams & Lena Dominelli & Malcolm Payne (toim.) *Social Work, Themes, Issues and Critical Debates*. New York: Palgrave Macmillan, 227–235. (2. uudistettu laitos, 1. painos 1998.)

Coffey, Amanda (1999) *The Ethnographic Self. Fieldwork and the Representation of Identity*. London: SAGE Publications.

- Dalrymple, Jane & Burke, Beverley (2006) *Anti-oppressive practice. Social Care and the Law*. Buckingham: Open University Press.
- Davies, Charlotte Aull (1999) *Reflexive ethnography. A guide to researching selves and others*. [online]. <<http://site.ebrary.com/login.ezproxy.ulapland.fi/lib/ulapland/docDetail.action?docID=10070663&p00=davies%2C%20charlotte>>. Luettu 25.08.2009.
- Dominelli, Lena (2002) *Anti-oppressive Practice in Context*. Teoksessa Robert Adams & Lena Dominelli & Malcolm Payne (toim.) *Social Work, Themes, Issues and Critical Debates*. New York: Palgrave Macmillan, 1–17. (2. uudistettu laitos, 1. painos 1998.)
- Ferguson, Iain & Lavalette, Michael (2005) 'Another world is possible': social work and the struggle for social justice. Teoksessa Iain Ferguson & Michael Lavalette & Elizabeth Whitmore (toim.) *Globalisation, Global Justice and Social Work*. London/New York: Taylor & Francis Group, 207–224.
- Forsberg, Hannele & Ritala-Koskinen, Aino & Törrönen, Maritta (2006) *Kohti lapsisensitiivistä sosiaalityötä*. Teoksessa Hannele Forsberg & Aino Ritala-Koskinen & Maritta Törrönen (toim.) *Lapset ja sosiaalityö. Kohtaamisia, menetelmiä ja tiedon uudelleenarviointia*. Jyväskylä: PS-kustannus, 5–20.
- Gajurel, Dinesh Prasad (2007) *Child Rights in Nepal*. [online]. <http://papers.ssrn.com/sol3/cf_dev/AbsByAuth.cfm?per_id=500763>. Luettu 24.10.2009.
- Hautaniemi, Petri (1999) *Street Children and Multicultural Education in Kathmandu, Nepal*. Working Paper 5/99. Helsinki: Institute of Development Studies.
- Healy, Lynne M. (2008) *International Social Work: Professional Action in an Interdependent World*. Oxford: Oxford University Press.
- John, Mary (2003) *Children's Rights and Power: charging up for a new century*. [online]. <<http://site.ebrary.com/login.ezproxy.ulapland.fi/lib/ulapland/docDetail.action?docID=10064503&p00=john%2C%20mary>>. Luettu 18.8.2009.
- Jäppinen, Maija (2005) *Perhekeskeisyyden ja feminismin ristipaineessa. Kuva parisuhdeväkivallasta udmurtialaisessa naisten kriisikeskuksessa*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Korten, David C. (1997) *Maailma yhtiöiden vallassa. Saa-listaloudesta ekologiseen vallankumoukseen?* Helsinki: Kirjapaino Oy Like.
- Latvala, Johanna (2005) *Katsoa lähelle kaukaa*. Teoksessa Anu Hirsaho & Mari Korpela & Liisa Rantalaiho (toim.) *Kohtaamisia rajoilla*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 247–261.
- Marcus, George E. & Fischer, Michael M. (1999) *Anthropology as Cultural Critique. An experimental moment in the human sciences*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Mikkonen, Enni (2010) *Varjoisilla kaduilla, vieraissa kodeissa. Mahdollisuuksia nepalilaisten katu- ja lastenkotilasten oikeuksien edistämisessä*. Rovaniemi: Lapin yliopisto.
- Ranta-Tyrkkö, Satu (2005) *Lihaa ja verta. Etnografisen kenttätönnön ruumiillisuus*. Teoksessa Anu Hirsaho & Mari Korpela & Liisa Rantalaiho (toim.) *Kohtaamisia rajoilla*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 225–246.
- Rodger, Jack (2005) *Strengths-based Practice in Statutory Care and Protection Work*. Child, Youth and Family services, New Zealand. Teoksessa Mary Nash & Robyn Munford & Kieran O'Donoghue (toim.) *Social Work Theories in Action*. London: Jessica Kingsley Publishers, 174–188.
- le Roux, Johann & Smith, Cheryl Sylvia (1998) *Causes and characteristics of the street child phenomenon: A global perspective*. [online]. <<http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=afh&AN=1290596&site=ehost-live>>. Luettu 20.2.2009.
- Siikala, Jukka (1997) *Kulttuurin käsite ja etnografian ongelma*. Teoksessa Minna Lahti & Anna Maria Viljanen (toim.) *Kaukaa haettava. Kirjoituksia antropologisesta kenttätönnöstä*. Helsinki: Suomen antropologinen seura, 20–34.
- Sunnari, Vappu (2004) *Uusliberalististen arvojen varaan rakennettu globalisaatio syventää pohjoisen naisen epätasa-arvoa*. Teoksessa Kaarina Kailo & Vappu Sunnari & Heli Vuori (toim.) *Tasa-arvon haasteita globaalien ja lokaalin rajapinnoilla*. Oulu: Oulun yliopistopaino, 185–200.
- Suomen suurlähetystö, Katmandu (2010). [online]. <<http://www.finland.org.np/>>. Luettu 12.6.2010.
- Swanz, Marja-Liisa (2005) *Tutkimuksen teoriaa ja käytäntöä Tansanian kylissä*. Teoksessa Anu Hirsaho & Mari Korpela & Liisa Rantalaiho (toim.) *Kohtaamisia rajoilla*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 278–296.

-
- Terre des Hommes Foundation & Unicef (2008) Adopting the rights of the child. A study on intercountry adoption and its influence on child protection in Nepal. Kathmandu: PowerComm.
- Thapa, Krishna K. & Ryckmans, Jean-Christophe (2008) The Abuse of Street Children in Kathmandu. A research on children's experiences of psychosocial, physical and sexual abuse. Kathmandu: Ultimate Marketing (P) Ltd.
- Thapa, Manjushree (2005) Unohda Kathmandu. Suom. Vihtonen, Erkki & Leena. Keuruu: Otavan kirjapaino Oy.
- Tolonen, Tarja & Palmu, Tarja (2007) Etnografia, haastattelut ja (valta)positiot. Teoksessa Sirpa Lappalainen & Pirkko Hynninen & Tarja Kankkunen & Elina Lahelma & Tarja Tolonen (toim.) Etnografia metodologiana. Lähtökohtana koulutuksen tutkimus. Tampere: Vastapaino, 89–112.
- United Nations Development Programme (UNDP) (2006) Human Development Report. [online]. <<http://www.hdr.undp.org/en/media/hdr06-complete.pdf>> Luettu 30.11.2009.
- Yleissopimus lasten oikeuksista (1989). [online] <http://www.unicef.fi/Lapsen_oikeuksien_sopimus_koko>. Luettu 15.5.2010.